

analitička filozofija istorije

rade kalik

Filozofija koja nema za cilj postavljanje novih filozofskih stavova, već za svoj osnovni zadatak smatra samoočišćenje od svake metafizike, svodi svoju aktivnost isključivo na filozofsku analizu pojmova. Stoga i filozofija istorije, unutar ove tradicije, postaje jedna u nizu ovih analitičkih aktivnosti, usmerena na značaj i istinitost istorijskih stavova, na njihovo objašnjenje, objektivnost, uzročnost i vrednovanje. Ako samo pogledamo sadržaj jedne od ovakvih filozofija istorije, nailazimo upravo na poglavlja pod ovim naslovima, pa i na sklonost da se i samo ime »filozofija istorije« zameni novim – »objašnjenje istorije«. Filozofska analiza pretpostavlja raspravu o objektivnosti, objašnjenju, razumevanju, uzročnosti, vrednosti stavova, bez obzira na to kojoj oblasti pripadaju. Prirodno je pretpostaviti da se svaki filozof koji se bavi nekom određenom naukom interesuje i za rezultate filozofske analize drugih nauka, pošto je filozofija, praktikovana kao filozofska analiza, jedinstvena aktivnost, onda se razlikuju samo oblasti interesovanja – fizika, istorija, matematika. Metoda u osnovi ostaje ista u svim ovim oblastima. Filozofske discipline se skoro isključivo razlikuju prema predmetu analize – ako se analiziraju stavovi istorije, onda je to filozofija istorije, ako se razmatraju stavovi fizike, onda je to filozofija fizike, itd. – mada postoje i odstupanja usled ustupaka tradiciji – na primer, zadržava se naziv filozofija duha.

Analitički filozofi skloni su podeli filozofije istorije na metafizičku, tradicionalnu filozofiju istorije i na analitičku, novu filozofiju istorije.

Funkcija tradicionalne filozofije istorije, koja započinje u antici i traje sve do naših dana, jeste određenje prirode i značaja ljudske prošlosti. Ovakvo shvaćanje filozofije istorije, prema vladajućem mišljenju unutar analitičke filozofije, dostiže svoj vrhunac tokom osamnaestog i devetnaestog veka, posebno u delima Vikoa, Hegela i Marksa. Predmet interesovanja i filozofa i istoričara bio je isti, iako mu prilaze s različitim pozicijama. Naravno, filozofi nisu smatrali da je njihova dužnost da pišu udžbenike istorije, već je njihov cilj bio pokušaj da se istorijski proces obuhvati u celini, da se otkrije njegova zakonitost i smer razvoja. Naravno, ovaj se proces može različito tumačiti – kao nepravolinijsko kretanje ka jednom unapred određenom cilju u budućnosti, ili to može biti ciklično kretanje, stalno vraćanje istog, rast i propast civilizacija. Istorijski tok se mogao poistovećivati i s prirodnim naukama, tvrdnjom da njime upravljaju mehanički ili kauzalni zakoni slični onima u prirodnim naukama. Istraživanje neposrednog dešavanja u carstvu ljudskog delovanja jeste osnovno obeležje ovog tradicionalnog pristupa filozofiji istorije, a to čini osnovnu razliku prema pristupu analitički orijentisanih filozofa.

Opšta kritika metafizike nije mogla ostaviti po strani ni tradicionalnu filozofiju istorije. Međutim, kritičari nikada nisu poricali određeni doprinos ovakve metafizičke orijentacije strukturi profesionalne historiografije. Kritičari su uglavnom prebacivali metafizičkoj filozofiji istorije da nije konzistentna, da upotrebljava nedovoljno precizne pojmove, kao i to da postavlja takve hipoteze koje se detaljnijom analizom pokazuju kao preširoke, pa stoga i neupotrebljive; sem toga, često se pokazuju i kao tautološki stavovi izvedeni iz definicija navedenih na početku rasprave. Kritičari metafizičke filozofije istorije analizom tekstova ukazuju na neutemeljenost njenih polaznih stavova. Posebno je pitanje metode istorijskih istraživanja. Čak i onda kada bi se tvrdilo u tekstovima tradicionalne filozofije istorije da se sledi metoda prirodnih nauka, filozofskom analizom se ukazivalo na to da taj aktuelni postupak nema skoro nikakve sličnosti s metodom koju sledi.

Pokretanje ovakvih pitanja predstavlja, po mišljenju sledbenika filozofske analize, preokret u interesovanju za status istorije kao posebnog oblika znanja. Ovo je, ujedno, i središnje pitanje savremene analitičke filozofije istorije. Analitička filozofija, nasuprot tradicionalnoj, svoj predmet postavlja kao meta-nivo u odnosu na stavove istorije. Analitički filozofi nisu zainteresovani za pitanja ljudske prošlosti, već za stavove o ljudskoj prošlosti, za stavove koje izriče istorijska nauka. Oni se interesuju za pretpostavke koje se nalaze iza istoričarevog pripovedanja, tragaju za kategorijama u istorijskim iskazima, ispituju načine argumentisanja karakteristične za ovu nauku, ne bi li otkrili specifične puteve zaključivanja. Sada se tek može uvideti neophodnost komparativnih istraživanja u okvirima analitičke tradicije. Naime, da bi se moglo utvrditi da li određeno zaključivanje predstavlja specifičnost određene nauke, moraju se znati i putevi zaključivanja u drugim naukama. Zato filozof istorije, pristalica filozofske analize, mora pratiti rezultate u drugim oblastima filozofije, i to ne samo u okviru filozofije nauka, već i filozofije morala, filozofije umetnosti, filozofije religije, itd.

U poređenju s prirodnim naukama, istorija se pokazuje kao srodna oblast po tome što zahteva objašnjenje i istinitost. Međutim, istina za kojom teži istorija je drukčija. Istina je u oblasti istorije pojedinačna, a ne univerzalna – te to i izaziva probleme prilikom verifikacije. Slično važi i za društvene nauke. Iako proučavaju ljudsko delovanje, društvene nauke, nasuprot istoriji, takode teže univerzalnim istinama, te i njihova objašnjenja slede iz zakona.

Istorija, prema filozofskoj analizi, zauzima i mesto između nauke i književnosti. Poznato je da je jedna od muza, Kanja, bila muza istorije, što znači da se u to vreme istorija smatrala umetniškom. Povest o prošlosti, nekada osnovna delatnost istoričara, može se vrednovati i kao umetničko delo, kao roman ili pozorišni komad, prema uvidu koji pruža u karakter ljudi i u njihovo ponašanje. Međutim, i pored ove sličnosti, razlika između istorijskog teksta i umetničkog dela je vrlo velika. Osnovno je da istorijski tekst

pretpostavlja istinitost. Istoriju ne interesuje neka životna situacija, neka pojedinačna životna istina radi nje same, već je interesuje sama istina, pošto je ona usmerena, na ono što se zaista i desilo, a ne na ono što se moglo ili što se može desiti.

Filozofija istorije nalazi se izvan oblasti interesovanja profesionalnog istoričara. Međutim, filozof istorije treba da se interesuje i za samu istoričarevu delatnost, pošto je jedan od njegovih zadataka otkrivanje mesta istorije u sklopu ostalih nauka.

Analitička filozofija istorije predstavlja meta-nivo istraživanja istorijskih tekstova. U ovom smislu, istorija se onda određuje kao prvi, osnovni nivo kazivanja o prošlim događajima, dešavanjima, situacijama – a filozofija istorije predstavlja proučavanje ovih pitanja. Komparativna metoda analitičke filozofije upućuje nas na primer odnosa fizike i filozofije fizike. Dok fizika proučava molekularne čestice, ili delove atoma, filozof fizike razmatra puteve fizičarevog istraživanja. Fizičar se trudi da otkrije istinu o ovim molekularnim česticama, ili istinu o delovima atoma, a analitički orijentisan filozof fizike traga za objašnjenjima stavova u fizici, ili za osnovom koja predstavlja potvrdu stavova u ovoj nauci. Naravno, sada bi se mogli pronaći i primeri iz ostalih oblasti filozofije. Slično važi i za filozofiju religije ili filozofiju morala, i za njihov odnos prema predmetu koji istražuju. Irrelevantno je to što se ovde radi o sasvim drugoj vrsti predmeta u poređenju s fizikom. Za filozofe analitičke orijentacije moralni ili religijski sudovi isto su toliko udaljeni od filozofije kao što su to i stavovi fizike. Filozofija, po ovom stanovištu, treba samo da raspravlja o načinima na koje se određeni stavovi izriču u oblasti morala ili religije, zatim, kako se oni pobijaju, kako se objašnjavaju, kako se odnose prema tvrdnjama i stavovima iz drugih oblasti. Poznato je načelo Džordža Edvarda Mura, rodonačelnika analitičke filozofije, da čak i filozofske tekstove treba samo analizirati, jer bi pisanje takvih tekstova vodilo nazad u metafiziku. Zbog ove njegove misli, da posao filozofa nije da izlaže vlastite misli, već da analizira ono što su drugi rekli o svetu, Ernst Gellner, jedan od najvatrenijih kritičara analitičke filozofije, opisao je Mura kao »pedanta izuzetnih sposobnosti, koji je pedanteriju i bukvalnost uspeo da podigne na nivo na kojem to postaje filozofija«. (E. Gellner, *Words and Things*, London 1959, p.88).

Filozofija istorije u tradicionalnom smislu, koju analitički filozofi nazivaju spekulativnom ili metafizičkom ne razmatra stavove istorije polazeći od zaključaka istorije, istih onih zaključaka koji u analitičkoj filozofiji predstavljaju stavove prvog reda.

Analitička filozofija istorije razlikuje dva osnovna značenja reči »istorija«. U delu analitičke filozofije poznatom kao filozofija običnog jezika, uobičajeno je istraživanje značenja određenih reči prema navodima u poznatim rečnicima. Najčešće korišćen rečnik, u okviru ove Oksfordske škole, upravo je Oksfordski rečnik engleskog jezika. U ovom rečniku su i navedena dva osnovna značenja reči »istorija«: u prvom značenju reč se upotrebljava da označi ono što se desilo ili što je urađeno u prošlosti; u drugom se upotrebljava da označi proučavanje prošlosti. U prvom slučaju, u našem jeziku, u ovom smislu upotrebljavamo reč »povest«, ono što predstavlja predmet proučavanja istoričara, a u drugom, značenju u kojem kod nas upotrebljavamo isključivo reč »istorija«, to je samo istoričarevo izučavanje.

Na osnovu ovog razlikovanja možemo napraviti još jednu podelu između tradicionalne, spekulativne filozofije istorije i analitičke filozofije istorije. Naime, analitička filozofija istorije upotrebljava reč »istorija« isključivo u ovom drugom smislu. Možemo navesti i nekoliko različitih primera upotrebe reči »istorija«: u prvom smislu, znači u onom smislu u kojem smo ovde uveli reč »povest«, upotrebljava se u izrazima: »to se desilo u istoriji (povesti)«, »istorija (znači povest) počinje stvaranjem Adama«, ili »istoriju (opet znači povest) konstituiše klasna borba«; u drugom smislu upotrebljava se kada se govori o pisanju istorije drugog svetskog rata ili o mestu istorije u sistemu obrazovanja.

Međutim, neprilike s upotrebom ove reči nisu potpuno otklonjene. Analiza izraza »proučavanje istorije« ukazuje nam na postojanje dvoznačnosti. Može se smatrati da se ovde istorija upotrebljava u drugom smislu, jer proučavanje predstavlja čitanje istorijskih tekstova. Međutim, što se tiče samog istoričara, ostaje prvi smisao, jer za njega proučavanje istorije znači traganje za pristupom istoriji samoj. Stoga je potrebno uvesti još jednu novu reč – »istoriografija«, te tako izbeći i ovu dvoznačnost.

U analitičkoj filozofiji se insistira na razlikovanju analitičke i tradicionalne, spekulativne filozofije baš prema upotrebi reči »istorija«. Spekulativna filozofija istorije ne bavi se istorijom kao naukom, već istorijom kao ljudskom povešću; znači, upotrebljava je u onom prvom navedenom značenju u Oksfordskom rečniku engleskog jezika. Upravo se tu i ogleda taj revolucionarni obrt analitičke filozofije koja istoriju proučava samo kao nauku.

Međutim, ova podela u anglo-američkoj filozofiji, koja već dominira nekoliko decenija, nije tako čvrsta kao što žele da pokažu pripadnici ove filozofske orijentacije. Postoje i mišljenja, unutar ove tradicije, da se spekulativna filozofija (spekulativna je dobro smišljen termin, jer se ima pogrdno i negativno obeležje u filozofskoj analizi) nalazi, zapravo, između istorije i filozofije, ne zbog toga što ona nije ni istorija ni filozofija, kako to tvrde ortodokсни sledbenici filozofske analize tekstova, već zato što je ona i istorija i filozofija.

Filozofija istorije bila bi osudna disciplina kada bi se sastojala isključivo od ostataka filozofije nauka. Ova osudnost se možda najbolje može videti iz jednog Ejerovog stava o funkciji filozofije, stava koji je postao »vjeruju« logičnog pozitivizma: »Filozof nije u stanju da otkrije spekulativne istine, koje bi trebalo, kada bi postojale, da se takmiče s hipotezama nauke, niti je, pak, u stanju da apriorne sudove stavi umesto valjanih naučnih teorija... njegova (filozofova) funkcija je u razjašnjavanju stavova nauke, utvrđujući njihove logičke odnose i definišući simbole koji se u njima pojavljuju« (A. Ayer, *Language, Truth and Logic*, London 1936, pp. 31 – 32.). Uticaj Ejerove knjige »Jezik, istina i logika« ni u kom slučaju ne treba potcenjivati. Ona je samo u Engleskoj doživela preko dvadeset izdanja.

Logički pozitivisti su nauku smatrali svojim idealom i jedinim pravim načinom razumevanja sveta. Možda je interesantno da su i ovi pozitivisti dvadesetog veka na izvestan način sledili staru Kontovu hijerarhiju nauka – fizika dolazi pre biologije, biologija pre psihologije, itd. – iako su, uglavnom, ignorisali Konta.

U anglosaksonskoj filozofskoj tradiciji postoje utvrđena mišljenja o međusobnoj nedodirljivosti filozofije i istorije. Možda bi bilo najbolje navesti primer Dejvida Hjuma. Kada se danas pomene Hjumovo ime, onda se misli na Hjuma filozofa, a njegovo bavljenje istorijom skoro je potpuno zaboravljeno. Međutim, Dejvid Hjum je bio jedan od najslavnijih istoričara svoga vremena. Njegova *Istorija Engleske* izazivala je daleko veća uzbuđenja među njegovim savremenikima nego što su to činili njegovi filozofski spisi. Činjenica je da je Dejvid Hjum bio i istoričar i filozof, ali on to nije bio u isto vreme. Štaviše, njegove osnovne ideje iz filozofije nisu dopirale do Hjumovih istoričara. Kada je počeo da objavljuje svoju istoriju, već je odavno završio svoj filozofski sistem. U eseju »O predavanju istorije« Hjum ovako određuje istoriju: »Istorija nije presudni deo znanja, ali ona otvara vidike mnogim drugim oblastima znanja i daje osnovu za izgradnju većine drugih nauka. . . Za čoveka koji poznaje istoriju može se reći da živi od postanja sveta i da stalno uvećava svoje znanje« (D. Hume, »Of the Study of History«, *The Philosophical Works of David Hume*, IV, London 1898, p. 390). Istoričar je, za Hjuma, samo prikupljač građe za neke druge, uzvišenije delatnosti. Moguće je pokazati da u ovoj tradiciji postoji izvesna odbojnost prema istoriji i da ovo Hjumovo mišljenje nije usamljeno. Možda najbolji primer predstavljaju Džon Džui i Robin Džordž Kollingvud, filozofi koji su na različite načine bili upućeni na pitanja istorije. Kada se govori o Džuijevoj filozofiji, nikada se ne ističe činjenica da njegovo filozofsko stanovište ima svoje ishodište u spekulacijama o istoriji. Međutim, Džui više nije autor koji se rado čita u zemljama engleskog govornog jezika. S Kollingvudom je sasvim drukčije. Njegova knjiga »Ideja istorije« neprekidno doživljava nova izdanja. Ali, činjenica je da Kollingvud, ne samo po svojim rezultatima, već i po inspiraciji, pripada kontinentalnoj tradiciji. Međutim, ne može se izbeći ni činjenica da se u poslednjoj deceniji pojavilo izuzetno mnogo naslova iz oblasti filozofije istorije pisane u duhu analitičke filozofije.

Osnovno obeležje svih ovih spisa je njihova deoba filozofije istorije na spekulativnu, metafizičku i na analitičku (koja se povremeno naziva i kritičkom, ne bi li podsećala na Kanta). Svaka od ovih filozofija, smatraju pristalice filozofske analize, polazi od različitog značenja reči istorija. Ali, treba istaći da razlikovanje ova dva značenja reči »istorija« nije posebnost analitičke filozofije. Upravo je Hegel, autor koji se u analitičkoj filozofiji označava kao krajnji metafizičar, u svojoj *Filozofiji povesti* istakao dva značenja reči »istorija«: »*Geschichte* (povjest) sjedinjuje u njemačkom jeziku kako objektivnu tako i subjektivnu stranu, pa znači isto tako *historiam rerum gestarum* kao i samu *res gestas*; ona je ne manje ono dogođeno kao što je pripovjedanje povjesti. To sjedinjenje dvaju značenja moramo smatrati kao neku višu vrstu nego što je prosta izvanjska slučajnost: valja smatrati da se pripovjedanje povjesti pojavljuje istodobno sa zapravo povjesnim djelima i događajima« (G. W. F. Hegel, *Filozofija povjesti*, Zagreb 1966, str. 66.). I odmah zatim naglašava: »to je neka unutrašnja zajednička podloga koja njih zajedno proizvodi«. Ideja istorije, smatrao je Hegel, ne može se pojaviti u punom svetlu sve dok se ne pojavi pravi predmet istorijske pripovesti: »država tek dovodi neki sadržaj koji je ne samo podesan za prozu povjesti, nego nju samo proizvodi zajedno sa njome« (*ibid.*). Ovo mesto iz Hegelovih predavanja o filozofiji povesti ne navodimo ovde samo kao ilustraciju nedovoljnog poznavanja Hegela unutar analitičke tradicije, što je dobro poznato, već što je ovo i ključno mesto za razumevanje takozvane spekulativne filozofije istorije. Spekulativna filozofija istorije u ovom smislu je »samosvesna« istorija, istorija koja je došla do stupanja samorazumevanja, koja nastaje tako što se ne gubi »narrativni aspekt« istorije, koji upravo postaje ključni filozofski problem pri konstituisanju same istorije pomoću pripovedanja.

Povest mora uvek biti povest o nečemu, mora imati određeni predmet. Uobičajeno je, kako u Hegelovo doba tako i danas, da se unutar političke istorije raspravlja o nacionalnoj državi ili o postepenom uvećanju slobode. Analitička filozofija pretpostavlja opravdanje takvih predmeta. Verovatno bi se i Hegelova predavanja o filozofiji istorije mogla smatrati nekom vrstom opravdanja ovakvih tema, iako ovakvo opravdanje ne bi bilo prihvatljivo za analitički orijentisane filozofe. Možda je najizrazitiji primer Džona Pasmora, jednog od vodećih analitičkih filozofa u ovoj oblasti. Pasmor, naime, smatra da istoričari pišu knjige s pretencioznim naslovima. Na primer, naslov »Istorija Engleske« može samo voditi u zabludu čitaoca takve knjige. Radi se, po Pasmorovom mišljenju, o obmani kojoj su skloni istoričari koji se bave opštom istorijom. Takvi istoričari pretpostavljaju da postoji nešto kao što je »celokupna zajednica koja se ponaša kao jedan čovek«, te oni takvu zajednicu i opisuju pod naslovima kao što je »Istorija Engleske«. Takvog predmeta, zapravo, nema, ističe Pasmor.

Odavde se mogu izvući pogubni zaključci i za onu filozofiju istorije koju i Pasmor naziva spekulativnom. Naime, i spekulativna filozofija istorije predstavlja jednu takvu odmanu, pa se mora odbaciti zajedno s brojnim istorijama koje pate od istog nedostatka.

Međutim, Pasmor ne ukazuje na način na koji bi trebalo da se pišu valjane istorije. Čak ne odgovara ni na pitanje da li se uopšte i mogu pisati opšte istorije Engleske ili bilo koje druge nacionalne države. Moguće je da Pasmor ima u vidu svoju istoriju filozofije, koju je nazvao »Sto godina filozofije«. Ovde se u naslovu ističe samo trajanje, pa se dobija utisak kao da Pasmor želi da naše traganje za rešenjem problema uputi pravo u tom pravcu.

Razmišljanje o istoriji čovečanstva ne može potpadati pod analitičku filozofiju istorije, jer je njena delatnost samo analiza temeljnih pojmova istorije i ništa drugo. Ne može se voditi nikakav smisljeni razgovor o značaju istorije, smatraju analitički filozofi, jer bi takav razgovor pretpostavljao metafizičke odredbe, upravo ono što svaki analitičar odbacuje.

Artur Danto je objavio knjigu pod naslovom »Analitička filozofija istorije«. Naslov, kako ističe sam autor, nije dat da bi se označilo šta ona jeste, već da se istakne šta ona nije – da ona nije spekulativna filozofija istorije. Danto na samom početku ove knjige ističe da analitička filozofija istorije nije jednostavno povezana s filozofijom, nego da je ona filozofija, ali primenjena na posebne konceptualne probleme koji proizlaze i iz same istorije i iz spekulativne filozofije istorije. Iz ove Dantoeve tvrdnje sledi poznata teza analitičkih filozofa da je filozofija jedna, a istorija neka druga stvar, a odatle, pošto se analitička filozofija istorije i filozofija poistovećuju, da ni istorija ni spekulativna filozofija istorije nemaju nikakve veze s filozofijom. Naravno, ovde se misli isključivo na analitičku filozofiju, te je Danto, možda, i u pravu. Me-

đutim, već su prvi Dantoovi kritičari primetili njegovu nedoslednost. I sam Danto se u predgovoru ove svoje filozofije istorije odaje spekulaciji o istoriji. Ovde on tvrdi da filozofska analiza naših načina mišljenja i govorenja o svetu postaje, na kraju, opšti opis sveta kako smo primorani da ga shvatimo. A za svoju knjigu »Analitička filozofija istorije« kaže da je to analiza mišljenja i jezika, predstavljena kao sistematski niz argumenata i objašnjenja, koji sačinjavaju deskriptivnu metafiziku istorijskog postojanja. Ne bi se za Dantao moglo naći opravdanje za upotrebu izraza »deskriptivna metafizika« u sklopu analitičke filozofije istorije, da ovaj izraz nije pre njega u analitičku tradiciju uveo Piter Strousn.

Prigovori koji se mogu uputiti Dantoovom shvatanju filozofije istorije važe i za analitičku filozofiju istorije uopšte. Naime, ovde se ne uviđa da i takozvana spekulativna filozofija istorije raspravlja filozofska pitanja, a ne istorijska. Danto tvrdi za spekulativnu filozofiju istorije da nije filozofija već da je u ravni istorije. S druge strane, izdvaja »filozofsku istoriju«, označavajući je kao pseudoistoriju. Prava istorija i filozofska istorija tragaju za uzročnim vezama koje povezuju događaje u prošlosti. Danto ističe primer različitog vrednovanja određenih istorijskih događaja u prošlosti. Naime, poznata je činjenica da vrlo često sledeća generacija istoričara različito od svojih prethodnika ocenjuje vreme u kojem je živela prethodna generacija. Ali, ovo proizlazi iz činjenice da su njoj poznati i oni događaji koji su proistekli iz prethodnih. Činjenica je da je brojne autore nagli privredni rast fašističke Nemačke, brzo rešavanje nezaposlenosti i naglo jačanje vojne moći zavelo i dovelo do pogrešne ocene ovog perioda u Nemačkoj. Ovde je bilo potrebno samo nekoliko godina da se otkriju svi užasi vladavine popularnog »vode«. U nekim drugim slučajevima potrebno je mnogo više vremena da dođe do osveščivanja. Usled mogućnosti ovakvih pogrešaka, ne može se tolerisati sklonost spekulativne filozofije istorije da neopravdano projektuje buduće događaje.

Sigurno se mogu naći primeri ovakve sklonosti ka futurizmu među takozvanim spekulativnim filozofima, ali to nije opšta odlika. Upravo Hegel, »najozloglašeniji« spekulativni istoričar filozofije među analitičarima, nije bio futurista u ovom smislu. Po njemu, istorija se završava u sadašnjici, završava se s Pruskom. Hegel nije želeo da nagada šta će se dešavati u budućnosti. Ovo se može ilustrovati njegovim poznatim odgovorom zašto u njegovoj istoriji nema mesta za »veliku slavensku naciju«. »Slavenska nacija«, piše Hegel u *Filozofiji povjesti*, »je isključena iz naših razmatranja, jer do sada nije nastupila kao samostalni momenat u nizu oblika uma u svijetu. Da li će se to i u budućnosti dogoditi, to nas se ovde ne tiče, jer u povjesti mi imamo posla sa prošlošću« (Hegel, *Filozofija povjesti*, str. 368). Hegel ovo pravo pozivanja na budućnost poriče i istoriji. Očigledno je da se uobičajena kritika koju analitičari upućuju tkz. spekulativnoj filozofiji istorije ne može prihvatiti.

